

Gabriel GUILLAUME, Jean-Paul CHAUVEAU, avec la collaboration de Renée LAGRANGE-BARRETEAU, *Atlas linguistique et ethnographique de la Bretagne romane, de l'Anjou et du Maine (atlas linguistique armoricain roman)*, [skrót: ALBRAM], vol. II¹: *Flore**² – Terre – Temps – Maison**, Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1983, 10 nlb. + 281-592³ + 10 nlb., 35 x 50 cm (coll. Atlas linguistiques de la France par régions).

Signalizowane dzieło – a określenie d z i e ł o jest tu jak najbardziej na miejscu – stanowi kontynuację zakrojonej na cztery potężne tomy całości. Ukazało się siedem lat po rozpoczęciu publikacji, co przy takiej masie materiału nie jest tempem złym.

W dialektologii⁴ francuskiej można wskazać dwie ważne cezury: a) *Atlas linguistique de la France* (ALF) J. Gilliérona i E. Edmonta⁵; b) wylansowany w przeddzień i w czasie ostatniej wojny światowej przez Alberta Dauzata⁶ *Nouvel Atlas linguistique de la France par régions* (NALF).

Ten ostatni miał według pierwotnego planu obejmować 13 atlasów regionalnych⁷, dzięki którym zamierzano przede wszystkim wydatnie (trzykrotnie⁸) zagęścić siatkę badanych punktów:

¹ Tom I: *La Flore*, Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1976, XXIV + 283 p., w tym 214 map barwnych, omówił niżej podpisany w „Rocznikach Humanistycznych” t. XXVIII, z. 5 (1980; de facto 1983), pp. 85-97. Nieco rozszerzona wersja recenzji, z uzupełnieniami i uwagami autorów atlasu, ukazała się pod tytułem *Rétrospective de linguistique géographique* w kwartalniku IMPACTS, „Revue de l'Université Catholique de l'Ouest” (Angers), 1980, nr 2, pp. 21-42.

² Gwiazdki wskazują, że chodzi o dokończenie prezentacji materiału dotyczącego flory, który wypełnił już cały t. I. Gwiazdka po wyrazie *Maison* oznacza 1. część słownictwa odnoszącego się do domu (reszta w t. III).

³ Paginacja ta odpowiada numerom map, których jest w tomie 311; autorzy postąpili tak (inaczej niż w t. I, gdzie przeplatają się numery map i numery stron) celem zmniejszenia różnic w stosunku do techniki przyjętej w innych atlasach kolekcji.

⁴ W d i a l e k t o g r a f i i, jeżeli przyjąć uściślenia proponowane swego czasu przez K. Dejnę (*Dialekty polskie*, Wrocław 1973, p. 12 s., wcześniej w artykule *Dialektologia i dialektografia*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, nr 6, 1966, pp. 139-144).

⁵ Paris, Champion, 1902-1912, 35 zeszytów w 17 tomach, 1900 map + *Table de l'Atlas linguistique de la France. Supplément*, Champion, 1920.

⁶ Cf. seria artykułów w „Le Français moderne” (1939, 1942, 1945...) oraz artykuł programowy *Le Nouvel Atlas linguistique* opublikowany w Luçon (Pacteau, 1942, 8 p. + 3 mapy).

⁷ Por. S. P o p, *La dialectologie*, Université de Louvain, 1950, p. 142 s.

⁸ ALW = *Atlas linguistique de la Wallonie* dochodzi nawet do 300 punktów wobec 23 punktów ALF. W ALBRAM ten stosunek wynosi 126 do 42, a więc dokładnie trzykrotność.

jedynie ok. 600 punktów ALF na ok. 37 000 miejscowości Francji, a więc niecałe 2%! Liczbę uwzględnionych miejscowości podniesiono w NALF do 1917.

Geograficznie rzecz biorąc, przedstawiony w ALBRAM region pokrywa się z trzema prowincjami historycznymi: Bretanią (w jej francuskojęzycznej części, wschodniej), Andegawenią i Maine. Są to następujące departamenty: Côtes-du-Nord, Morbihan, Ille-et-Vilaine, Loire-Atlantique, Mayenne, Maine-et-Loire, Sarthe.

Omawiany tom zawiera 6 części, w których zgrupowane są mapy według kryteriów wyznaczonych przez rzeczywistość pozajęzykową. Są to:

1. Owoce: drzewa owocowe; cydr (symbol J), mapy 281-338.
2. Las: drzewa i rozmaite krzewy (symbol K), mapy 339-398.
3. Rośliny włókniste: wyrób płótna (symbol L), mapy 399-411.
4. Ziemia: orka; hydrografia; nawożenie (symbol B), mapy 412-505.
5. Czas: meteorologia; aspekty chronologii (symbol A), mapy 506-570.
6. Dom: nazwy pomieszczeń i ich części (symbol C), mapy 571-592.

Spośród 311 map tomu II warto zapoznać się z jednym przynajmniej działem, na przykład z działem 2. Obejmuje on 60 map o następującej treści: las; dąb, jesion; wiąz; buk; brzoza; lipa, topola; żywica, drzewa iglaste; szyszki sosny lub jodły (świerka); żołądzie; bukiew, las bukowy; bez; kleista ciecz wydzielana przez drzewo wiśni; żywopłot; gęste zarośla, gęstwina; myszopłoch kolczasty, czyli iglica włoska⁹; ostrokrzew, jeżyna; dzika róża; owoc dzikiej róży; głóg; tarnina; wierzba; pędy zgięte celem utworzenia żywopłotu; janowce; wiklina; bluszcz; wiciokrzew; wawrzyn, ligustr; szakłak, czyli kruszyna pospolita, kalina; narośl na drzewie, zawiązki; wężlasty; korzenie, korzenie boczne; rosocha; pniak, polano; wierzchołek drzewa, ścięte gałęzie; liść, gałęzie z liśćmi; obrywać liście ręcznie; giętki pręt; drobne gałązki; wiązka chrustu, patyków; wiązanie wiązki; pień drzewa niemal obumarłego; okrągłak; porąbać gałąź; kawałki gałęzi; wielkie stopy patyków; stos drewna na wyrębie; wiązka z gałązek krzewów; giętki, wrażliwy na mróz; gałęzie ułożone rzędem; przecinanie zbytecznych gałęzi, okrzesywanie drzewa; zdejmowanie kory; wiór, strużyny; trociny; trociny stolarskie; deska, tarcica; drwale; tracz; wyrąb.

Rozpatrując proporcje między poszczególnymi działami¹⁰ czytelnik polski, czy też w ogóle środkowoeuropejski, musi zauważyć odrębności zachodniofrancuskiego świata wiejskiego. I tak w dziale J na 57 map 15 (324-338) poświęconych jest jabłecznikowi, którego głównym regionem jest pobliska Normandia, ale który na obszarze opisanym przez ALBRAM także odgrywa znaczną rolę w chłopskim menu; nie znajdujemy się bowiem na terenach uprawy winorośli! W dziale K uderza ogromna przewaga drzew liściastych (jedynie mapy 345, 346 i 347 dotyczą szpilkowych), co oczywiście odpowiada rzeczywistości przyrodniczej regionu. Nie można również nie zauważyć znacznego miejsca słownictwa związanego z żywopłotami (praktycznie nieobecny w tradycyjnym wiejskim krajobrazie polskim) itp. Na terenach objętych ankietą ALBRAM dominującą formą krajobrazu jest tzw. *bocage*, definiowany przez polską leksykografię jako pole przegrodzone rzędami drzew¹¹; brak więc w tym krajobrazie rozległych pól

⁹ Należy pamiętać o właściwościach flory zachodniej Francji; stąd uwzględnienie gatunków mało znanych np. w Polsce.

¹⁰ Z pominięciem działu C (Dom) jako cząstkowego (tylko 22 mapy; pozostałe wejdą w skład t. III).

¹¹ *Wielki słownik francusko-polski*, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1980, p. 181.

sięgających po horyzont, brak też wielkich lasów, zwłaszcza iglastych. Dział L grupuje tylko 13 map, na których len i konopie mają podobną pozycję; rola ich jest ograniczona. Jeżeli rośliny włókniste są jeszcze uprawiane, to jako rośliny przemysłowe i techniki domowego przerobu tego surowca ulegają szybkiemu zapomnieniu¹². Wśród licznych (93) map działu B niektóre wychodzą jakby poza zakres wskazany tytułem: Ziemia: orka, hydrografia, nawożenie. I tak np. mapa 437 rejestruje nazwy skrzyżowania dróg (*carrefour* i jego konkurenci w postaci różnych wariantów *croisement*, *croisée*, *enfouchement de routes*, etc.), mapa 444 zajmuje się nazwami metali (żeliwo, mosiądz...), a 451 kamieniołomem... Termin „ziemia” jest tu więc rozumiany bardzo szeroko. Fakt rejestrujemy nie oceniając (w rzeczy samej, jakże uniknąć tego rodzaju drobnych niekonsekwencji?!). Bardziej może dziwić treść ostatnich map tego działu: 501 (W odwrotnym kierunku), 502 (Przed, za), 503 (Poza, pod, wśród), 504 (Miejsce, kraj, tam), 505 (Obcy: *horsvenu*, *survenu*...).

Tom II ALBRAM jest owocem mrówczej pracy i wytrwałego entuzjazmu zbieracza i jednocześnie językoznawcy o szerokim oddechu – ks. Gabriela Guillaume'a z Katolickiego Uniwersytetu w Angers. (Ogromna tu także zasługa współautora oraz maleńkiego zespołu oddanych sprawie współpracowników). Przygotowanie fachowe wyniósł on z wspaniałej lyońskiej szkoły dialektologicznej Msgra Pierre Gardette'a¹³. Badania swe w terenie rozpoczął już w r. 1954 (Côtes-du-Nord, Ille-et-Vilaine oraz Loire-Atlantique) posługując się małym kwestionariuszem, który miał się wkrótce rozwinąć w ostateczny *Kwestionariusz* do ALBRAM. Pierwszą i niezwykle ważną przesłanką udania się przedsięwzięcia tej miary było właśnie opracowanie kwestionariusza, którego całość – 6 zeszytów – opublikowano w latach 1963-1966¹⁴. Wzorem Antoniego Griery i Pierre Le Roux połączył ks. Guillaume funkcje ankietera i autora. Obaj współautorzy ALBRAM pochodzą z badanego terenu spełniając tym samym postulat Jacques Chauranda (*Introduction à la dialectologie française*, Paris, Bordas, 1972, p. 4, Przedmowa J. Batany), według którego „il faut pratiquer le langage local avec ceux qui le pratiquent [...]”.

ALBRAM, projektowany najpierw jako *Atlas linguistique armoricain roman* (skrót: alar), „sąsiaduje” z ALN = *Atlas linguistique et ethnographique de la Normandie* (P. Brasseur i R. Lepelley), ALIFO = *Atlas linguistique et ethnographique de l'Île-de-France et de l'Orléanais* (M.-R. Simoni-Aurembou) oraz z ALO = *Atlas linguistique et ethnographique de l'Ouest: Poitou, Aunis, Saintonge, Angoumois* (G. Massignon i B. Horiot). Atlasy te siatką swych punktów pokrywają regiony na północ, wschód i południe od dziedziny ALBRAM.

¹² Nieco może dziwić mapa 404, wychodząca poza zakres roślin włóknistych: bierze ona pod uwagę także grzeblenie wełny!

¹³ Przebadane przez niego punkty oznaczone są symbolem A; punkty J.-P. Chauveau noszą oznaczenie U, mniej liczne wreszcie, ze znakiem E, są domeną pani Lagrange-Barreteau (por. p. XXII, t. I: „Carte des enquêteurs et des dates d'enquêtes”).

¹⁴ Tom II oparty jest na zeszycie 2. *Kwestionariusza (La Flore)* oraz, częściowo, na 1. (*Monde matériel inanimé*). – Szczegółowsze omówienie *Kwestionariusza* znajduje się w recenzji t. I (cf. supra). Przypomnijmy tylko, że *Kwestionariusz* ten zawiera ponad 7000 pytań (ALF był oparty na kwestionariuszu z 1400 pytaniami na początku zbierania materiałów i z 1920 przy końcu tej operacji). Zaletą kwestionariusza ALBRAM jest unikanie techniki tłumaczeniowej w formułowaniu pytań.

Na str. VIII (de facto nieliczb.) znajduje się mapa 126 punktów atlasu¹⁵ rozsianych na obszarze ok. 41 000 km² (1950 gmin)¹⁶. Średnio na jeden punkt ALBRAM PRZYPADA ok. 325 km², zaś na jeden punkt ALF (Gilliéron-Edmont) przypadało 900 km²¹⁷, a więc oczywiście także pod tym względem czyni się zadość postulatowi Dauzata co do trzykrotnego zagęszczenia w stosunku do ALF.

Dużej wagi zagadnieniem dialektograficznym jest transkrypcja. Autorzy ALBRAM zdecydowali się, nie zrywając z tradycją francuską (postawa niewątpliwie słuszna), na zmodyfikowany nieco alfabet Rousselota-Gilliérona¹⁸.

Po 10 stronach wstępnych (dedykacje i podziękowania, objaśnienia układu t. II, notka bibliograficzna, spis rzeczy, 2 mapy ogólne i lista punktów *alar*) następuje 311 map w skali 1:707 000, dwubarwnych: tak jak w t. I, czerwone są obramowania map, granice departamentów i numery punktów; reszta w czarnym kolorze. Każda mapa sygnalizuje dla danego pytania pozostałe atlasy tworzące NALF. Odpowiedzi są nanoszone wprost na mapę. Z boku i u dołu mapy rozmieszczone są uwagi, uzupełnienia (*compléments*) i dodatki (*suppléments*), w ilości kilku stron maszynopisu¹⁹! Należy podkreślić czytelność map (duży format!²⁰), elegancję wykończenia²¹, doskonałą jakość papieru i solidność pracy introligatorskiej.

Dzieło pod każdym względem imponujące, kopalnia²² informacji fonetycznych i leksykologicznych, ale także składniowych i frazeologicznych (dodatki!), nie mówiąc już o wartości etnograficznej tego olśniewającego pomnika ginącego na naszych oczach „sielskiego” świata tradycyjnej wsi. Autorzy ALBRAM spożytkowali swoje przygotowanie językoznawcze (a i kulturoznawcze) i trwale zapisali się w kulturze swego kraju. Liczni są niewątpliwie ci, co z niecierpliwością oczekują pozostałych woluminów. Dzieło informuje, uczy, wzbogaca, ale także zachwyca i wzrusza pięknem ogromnej i celowej pracy, pracy w służbie rodzimej kultury.

Alfons Pilorz

¹⁵ Nr 1 to Lantic w Côtes-du-Nord, nr 126 to Dissay sous Courcillon w Sarthe (cf. p. XVIII, t. I; tamże mapa gmin, p. XIX, mapa stref *alar* – zamieszczona również w t. II, p. 9 – mapa przeprowadzających ankietę i dat tejże, p. XXII).

¹⁶ Wspomniane wyżej 7 departamentów to ok. 47 000 km², ale ponieważ dwa z nich: Côtes-du-Nord i Morbihan w swej zachodniej części (ok. 40% terytorium) nie wchodzą w grę jako obszar języka bretońskiego, należy odjąć ok. 6000 km².

¹⁷ Dla porównania: atlas opracowany przez K. Dejnę dla woj. kieleckiego (T. I-VI, Łódź, Ossolineum, 1962-1968) – ponad 450 km² na jeden punkt. Natomiast wyjątkowe zupełnie zagęszczenie punktów występuje w *Atlasie językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* pod red. Z. Stiebera, Wrocław, Ossolineum, 1964-1978; odległość punktów od siebie nie przekracza tu 7 km, co daje ok. 50 km² na punkt.

¹⁸ Por. p. XI, t. I; tamże, p. XXIV, znajduje się wyczerpujący opis transkrypcji fonetycznej oraz wszelkich dodatkowych znaków i skrótów. (Znacznym ułatwieniem dla czytelnika byłoby przedrukowanie tych stron na luźnej wkładce!). Zauważmy przy okazji, że słowiańskie atlasy też raczej nie stosują transkrypcji API.

¹⁹ Te, które się nie zmieściły, znajdujemy na stronach umieszczonych po mapach, w ilości pięciu. Całość zamyka lista głównych respondentów oraz indeks alfabetyczny badanych wyrazów i zwrotów.

²⁰ Płaci się za to pewną niewygodą przy manipulowaniu atlasem; przypomnijmy: są to woluminy półmetrowej wysokości.

²¹ Drobiazg, ale dlaczego na grzbiecie t. II zmieniono, nieznacznie wprowadzając, złożony napis? Dlaczego pominięto, tamże, pięknie opracowany graficznie skrót CNRS?

²² Oba tomy to ponad 50 000 odpowiedzi naniesionych na mapy...